

<https://rp.ll.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No. 71, 2026

Received: 31/10/2025

Accepted: 20/01/2026

Discourse Analysis of the Iranshahri Discourse in Manuchehri Damghani's *Divan*

Esmail Alipoor

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Bojnord, Bojnord, Iran
esmaeil.alipoor@ub.ac.ir

Abstract

This study adopts an integrated framework of semiotics and discourse analysis, informed by Michel Foucault's concepts of resemblance, recognition of the other, and quiproquo, to examine the representation and reproduction of the Iranshahri discourse in the *Divan* of Manuchehri Damghani (d. 432 AH), a major panegyric poet of the Ghaznavid period. The research identifies and categorizes semiotic systems of Iranian national identity into seven principal codes: Iranian geography, mythical figures, historical kings, Iranian festivals and rituals, the Iranian calendar, Iranian music, and other cultural signs (including language, games, and symbolic animals). A quantitative analysis of 402 instances across 216 verses demonstrates that Iranian music (107 cases), Iranian geography (79 cases), and the Iranian calendar (76) are the most frequently employed codes. The study argues that Manuchehri, writing in a political and cultural environment dominated by non-Iranian (Turkic) rulers and competing Islamic discourses, strategically reactivated pre-Islamic Iranian sign systems. This discursive reconstruction served four main functions: 1) reviving Iranian national identity; 2) mapping a symbolic "cultural Iran" grounded in territorial imagination; 3) legitimizing non-Iranian rulers by adorning them with Iranian ethical archetypes; and 4) defending the Persian language as a core marker of cultural selfhood. Consequently, Manuchehri emerges as a pioneering figure in articulating the Iranshahri discourse within panegyric poetry and in ensuring the continuity of Iranian identity in the early Islamic period.

Keywords: Manuchehri Damghani; Iranshahri; Semiotics; Discourse Analysis.

Introduction

Persian literature of the early Islamic centuries functioned as a crucial site for the construction and negotiation of Iranian cultural identity. In this period, "Iran" was not merely a geographical designation but a symbolic construct shaped by mythological, historical, and cultural memory. Court poets of the Samanid and Ghaznavid eras, including Manuchehri Damghani (d. 432 AH/1040 CE), played a central role in sustaining this memory through the creative reactivation of Iranian sign systems.

Although Manuchehri is traditionally known for his nature poetry, Arabic stylistic influences, and hedonistic imagery, this study contends that his *Divan* is deeply permeated by the Iranshahri discourse. The term *Iranshahri* refers to a civilizational discourse rooted in pre-Islamic Iranian identity, emphasizing

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rp.ll.2026.147272.2520

mythology, kingship, ethical ideals, and cultural self-definition in contrast to the *aniran* (non-Iranian). This research goes beyond earlier descriptive studies by employing a combined semiotic–discursive methodology. It seeks to answer two main research questions: 1) Which semiotic systems reproduce the Iranshahri discourse in Manuchehri’s poetry? And 2) What ideological functions do these systems perform?

Materials and Methods

The primary corpus of this research is the complete *Divan* of Manuchehri Damghani. The theoretical framework integrates classical semiotics (Saussure and Peirce) with Foucault’s discourse theory.

Foucault’s concept of *resemblance* is particularly significant. In *History of Madness*, he describes how an artificial social environment is constructed through signs, simulating reality within a confined space. Similarly, Manuchehri reconstructs the symbolic world of pre-Islamic Iran within the dominant discourse of the Ghaznavid court. Through poetic simulation, he creates a psychologically “real” cultural space for Iranian identity.

Foucault’s notions of *recognition of the other* and *quiproquo* are also applied to verses in which Manuchehri appears to diminish Iranian heroes. Such rhetorical exaggerations paradoxically reinforce the symbolic authority of these figures by treating them as universal standards of comparison.

Methodologically, the study first identified all verses containing Iranian cultural signs. These 402 instances were categorized into seven semiotic codes and subsequently analyzed through qualitative discourse analysis.

Research Findings

Geography and Territory:

Manuchehri consistently presents Iran as a unified and expansive realm extending from China to the Mediterranean. This imagined geography reflects the Sassanian worldview rather than contemporary political realities, thereby constructing a symbolic “cultural Iran”.

Mythical and Historical Figures:

Figures such as Rostam, Fereydun, and Anushirvan function as ethical archetypes. By comparing his patrons to these heroes, Manuchehri not only flatters rulers but institutionalizes Iranian models of kingship as normative political ideals.

Festivals and Calendar:

Nowruz, Mehregan, and Sadeh are reactivated as symbolic centers of collective memory. These festivals structure a distinctly Iranian temporal rhythm that reinforces cultural continuity.

Iranian Music:

Musical references operate as cultural resistance, political performance, naturalized identity, and collective memory. Music becomes a living archive of Iranian civilization.

Persian Language:

In explicitly choosing Persian over Arabic, Manuchehri asserts linguistic selfhood. Persian becomes not merely a medium of expression but a symbol of national identity.

Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the present study, it can be said that Manuchehri’s *Divan* constitutes a systematic project of cultural reconstruction. Through semiotic simulation, he revitalizes the Iranshahri discourse within the political space of the Ghaznavid court. This discourse performs three essential functions:

1. **Cultural Revival:** Reconstructing Iranian identity and territorial memory.
2. **Political Ethicalization:** Educating rulers through Iranian models of kingship.
3. **Linguistic Defense:** Affirming Persian as the core carrier of cultural meaning.

Thus, Manuchehri transcends the role of court flatterer or nature poet. He emerges as a cultural strategist who used literature as a medium for identity preservation and political negotiation. His poetry demonstrates how semiotic systems can ensure cultural continuity and national survival across historical ruptures.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره سوم (پیاپی ۷۱)، ۱۴۰۵، ص ۱۲۲-۱۰۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۸/۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۳۰

مقاله پژوهشی

تحلیل گفتمان ایران‌شهری در دیوان منوچهری دامغانی

اسماعیل علی‌پور* ، استادیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران
esmaeil.alipoor@ub.ac.ir

چکیده

ایران‌شهری یکی از گفتمان‌های هویت‌ساز سروده‌های شاعران درباری سده‌های چهار و پنج هجری است. منوچهری دامغانی، از شاعران شاخص عصر غزنوی، در دیوان خود تصویری چندلایه از «ایران» ارائه می‌دهد که با ملیت، اسطوره، تاریخ و فرهنگ گره خورده است. این مقاله با گزینش بیت‌هایی از دیوان منوچهری که مضامین ایران‌گرایانه دارد و نیز با استخراج و رده‌بندی نظام نشانه‌ها (رمزگان‌های) هویت ملی و بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان، به بررسی چگونگی بازنمایی و بازتولید گفتمان ایران‌شهری در شعر منوچهری می‌پردازد. پرسش‌های اصلی پژوهش این است: ایران چگونه در دیوان منوچهری دامغانی بازنمایی شده است؟ و این بازنمایی حامل چه مؤلفه‌های گفتمانی است؟ این مقاله می‌کوشد تا لایه‌های گوناگون این گفتمان را بکاود و جایگاه آن را در فضای فرهنگی دوران غزنوی تحلیل کند. منوچهری، گفتمان ایران‌شهری را با رمزگان‌های هفت‌گانه «جغرافیای ایرانی، شخصیت‌های اسطوره‌ای، شخصیت‌های تاریخی، جشن‌ها و آیین‌های ایرانی، گاه‌شمار ایرانی، موسیقی ایرانی و رمزگان‌های دیگر» بازتولید می‌کند. بازتولید گفتمان ایران‌شهری در دیوان منوچهری، چهار کارکرد دارد: یکی، احیای گفتمان هویت ملی و فرهنگ ایرانی؛ دوم، طراحی نقشه ایران فرهنگی با پیرنگ هویت سرزمینی؛ سوم، آراستن ممدوحان به اخلاق و آداب شخصیت‌های ایرانی و نهادینه‌کردن کنش‌های شایسته و بایسته در شخصیت فرمانروایان غیرایرانی؛ چهارم، پشتیبانی از زبان فارسی به‌عنوان نمادی از خودی و هویت ایرانی در برابر هجوم زبان عربی و ورود لغات ترکی. تحلیل محتوا نشان می‌دهد که منوچهری با تکیه بر جلوه‌های فرهنگ ایرانی، نقش مهمی در احیای هویت ملی ایرانیان پس از اسلام ایفا کرده است و در خط تداوم گفتمانی است که ایران را سرزمینی ورجاوند و فرهنگ بازنمایی می‌کند. به این اعتبار منوچهری را می‌توان از پیشروان گفتمان ایران‌شهری در قصیده‌های ستایشی معرفی کرد.

واژه‌های کلیدی

منوچهری دامغانی، ایران‌شهری، نشانه‌شناسی، تحلیل گفتمان.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpll.2026.147272.2520

۱. مقدمه

ادبیات فارسی، به‌ویژه در سده‌های نخستین پس از اسلام، یکی از اصلی‌ترین بسترهای بازنمایی هویت فرهنگی و ملی ایرانیان بوده است. در این میان، مفهوم «ایران» نه تنها یک اقلیم جغرافیایی، مفهومی چندوجهی و آمیغی از باورهای اسطوره‌ای، تاریخی، سیاسی و فرهنگی بوده است. شاعران درباری چون عنصری، فرخی و منوچهری، با بازآفرینی نظام‌های نشانه‌ای مربوط به ایران، نقش مهمی در تداوم حافظه تاریخی و فرهنگی ایرانیان ایفا کرده‌اند. منوچهری دامغانی (۳۹۸-۴۳۲ ق) که از شاعران عهد مسعود غزنوی است، در تذکرها و تاریخ ادبیات‌های فارسی، به ستایشگری نامبردار است (نک. نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۴۵؛ عوفی، ۱۳۶۱، ج. ۵۴۰/۲؛ دولت‌شاه، ۱۳۸۲، ص. ۴۰؛ صفا، ۱۳۸۹، ص. ۵۸۴-۵۸۸؛ زرقانی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱۸). با وجود این، در سروده‌های او افزون بر ستایش‌های درباری و سه بُعد شاخص سروده‌های او که «عربی‌گرایی، طبیعت‌گرایی و شادخواری» (نک. زرقانی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱۸-۵۱۹) هستند، رگه‌ها و بارقه‌های گفتمان ایران‌شهری نیز به اندازه‌ای هست که وی را در کنار شاعرانی بگذاریم که در خط احیای هویت ملی هستند.

اصطلاح «ایران‌شهری» در ادبیات فارسی به معنای بازگشت به هویت، تمدن، فرهنگ، اسطوره‌ها و پیشینه تاریخی ایران است که عموماً به ایران فرهنگی دوره پیشاسلامی ارجاع می‌دهد و نقش عناصر هویت‌ساز ایرانی را در برابر آنیرانی به گونه برجسته‌ای بازنمایی می‌کند. نمایندگان این گفتمان در دوره اسلامی، غالباً شاعرانی هستند که هدف آن‌ها احیای هویت ایرانی از رهگذر نظام‌های نشانه‌ای در فضای گفتمانی است. زبان، آیین‌ها، جشن‌ها، باورها، اسطوره‌ها، افسانه‌ها و حتی شخصیت‌های تاریخی، عناصر پرتکرار این گفتمان بودند که پس از شکست تاریخی ساسانیان از اعراب آغاز شد و در شعر و نثر فارسی تجسم و ادامه یافت.

از زمان رودکی به بعد، شاعرانی بودند که زمینه اصلی آثار آنها تغزلی و تعلیمی بود؛ اما در مطاوی سروده‌هایشان، هویت ملی و فرهنگی ایران را هم بازنمایی می‌کردند؛ منوچهری از گونه این شاعران است. او با ترسیم مرزهای جغرافیای ایران پیشاسلامی و بازنمایی شخصیت‌ها، فرهنگ و هنر ایرانی به بازتولید گفتمان ایران‌شهری می‌پردازد. این مقاله بر آن است تا با تمرکز بر نظام‌های نشانه‌ای مرتبط با گفتمان ایران‌شهری در دیوان منوچهری، نشان دهد که وی چگونه با بهره‌گیری از این نظام‌های نشانه‌ای، به بازنمایی تصویری مثبت، مقتدر و فرهنگی از ایران می‌پردازد و به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد:

- کدام نظام‌های نشانه‌ای، گفتمان ایران‌شهری را در دیوان منوچهری دامغانی بازنمایی و بازتولید می‌کند؟
- این بازنمایی، حامل چه مؤلفه‌های گفتمانی است؟

۲. پیشینه پژوهش

منوچهری را به خاطر سرودن شعرهای بسیار درباره طبیعت و دقت در بازنمایی جزئیات آن «شاعر طبیعت» خوانده‌اند (نک. زرین‌کوب، ۱۳۳۱؛ لولوی، ۱۳۷۸؛ زرقانی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱۸-۵۱۹؛ یاحقی و فرزاد، ۱۳۹۴، ص. ۲۸-۶۸) و به تبع این ویژگی، پژوهش‌های بسیاری درباره طبیعت‌گرایی در شعر او انجام داده‌اند. تحقیقاتی نیز درباره موسیقی و اشاره به جشن‌ها و شخصیت‌های اساطیری و تاریخی در شعر او انجام شده است. ملاح (۱۳۴۵) در مقاله «منوچهری دامغانی و موسیقی»، ابزارها، آواها و نواهای به‌کاررفته در دیوان او را فهرست کرده

است. **دروذگریان (۱۳۸۳)** در مقاله «نوروز، مهرگان، سده، بهمنجبه و اساطیر باستانی در شعر منوچهری» تأثیر این جشن‌ها را در شعر منوچهری نشان داده است. همچنین بیت‌هایی را که در آنها ذکر از شاهان و پهلوانان اساطیری هست، به‌عنوان شاخصی برای مقایسه و اعتباربخشی حاکمان وقت ذکر می‌کند. **فلاح (۱۳۸۷)** در مقاله «نقش زبان فارسی در گسترش هویت ملی و فرهنگی ایران» کوشیده است تا نقش شاعران شاخص را در پایداری هویت ایرانی و پاسداشت زبان فارسی، نشان‌دهد. **فولادی و ابراهیمی (۱۳۸۹)** در مقاله خود، ضمن ارائه تحلیلی آماری از بازتاب عناصر طبیعت (گیاهان و جانوران) در اشعار عنصری و منوچهری، چگونگی بازتاب آنها را در سروده‌های این دو شاعر با یکدیگر مقایسه کرده‌اند. **ولایتی (۱۳۹۶)** در مقاله «بررسی جشن‌های تاریخی ایران با تکیه بر نوروز، مهرگان و سده» بسامد کاربرد آنها را در شاه‌نامه فردوسی و سروده‌های فرخی، منوچهری و خاقانی نشان داده است. **پرگاری و همکاران (۱۳۹۷)** در مقاله «هویت ایرانی در آثار منظوم عصر سلجوقی» با تأکید بر سه مقوله «کاربرد واژه ایران و عجم»، «شخصیت‌های اساطیری ایران» و «جشن‌های ایرانی»، هویت ایرانی را در دیوان شش تن از شاعران دوره سلجوقی با استفاده از روش تحلیل محتوا بررسی کرده‌اند. **فتوحی رودمجبنی (۱۴۰۳ الف)** در مقاله «هویت ایران‌شهری رودکی» کوشیده است نسبت‌های میان نظام‌های نشانه‌ای هویت و مفهوم ایران‌شهری را در قصیده «مادر میرا بکرد باید قربان» نشان دهد. **فتوحی (۱۴۰۳ اب)** همچنین در مقاله «قطران تبریزی و بازپروری هویت ایرانی در آذربایجان» با طرح این پرسش که ایران در ذهنیت قطران تبریزی (ف ۴۸۵ ق) چیست و کجاست؟ نشان می‌دهد که قطران از نخستین شاعرانی است که ایده ایران را در دربارهای آذربایجان و اران پرورش داد. **فتوحی (۱۴۰۴)** همچنین در مقاله «نوروز در حکامه‌های درباری» به آهنگ‌های خاصی مانند «نوروز بزرگ، سبزه بهار، نوروز کیقبادی، آزادوار، مهرگان خُردک، تخت اردشیر و سپهبدان» اشاره می‌کند که در جشن نوروز و مهرگان نواخته می‌شد (۱۲۶، ۱۳۰).

پژوهش‌های جداگانه‌ای هم با محوریت «طبیعت‌گرایی» و «موسیقی» در شعر منوچهری انجام شده است که بیشتر رویکرد تطبیقی و توصیفی دارند. تحقیق حاضر از دو جهت با پژوهش‌های پیشینی متفاوت است؛ یکی اینکه مبنای نظری این تحقیق، ترکیبی از «نشانه‌شناسی» و «تحلیل گفتمان» است و دیگر این‌که چرایی و چگونگی بازنمایی و بازتولید گفتمان «ایران‌شهری» در دیوان منوچهری، موضوع پژوهش است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

مبنای نظری این تحقیق، ترکیبی از نشانه‌شناسی و تحلیل گفتمان است. منظور از نشانه در این تحقیق، تعریفی است که در تعبیر متن از جمع دو تعریف سوسور و پیرس آمده است: «نشانه پدیده‌ای است که از دلالت چیزی به چیز دیگری غیر از خود شکل می‌گیرد و این دلالت قابل تعبیر است» (**صفوی، ۱۳۹۶، ص. ۱۶**). متن‌ها حامل نشانه‌های بسیار و متنوعی هستند. قرارگرفتن شماری از این نشانه‌ها در یک مجموعه، مقوم شاکله «نظام نشانه‌ای» (رمزگانی) است که واحدهای آن دارای گونه‌ای وجه اشتراک هستند؛ ارزش‌های متفاوتی دارند؛ بر چیزی غیر از خودشان دلالت می‌کنند؛ قراردادی هستند و کاربردشان انتقال پیام است. افزون بر این، رمزگان‌ها متنوع هستند و محدود به زبان نیستند (**صفوی، ۱۳۹۶، ص. ۱۹، ۵۵**).

برای تحلیل این نظام‌های نشانه‌ای در دیوان منوچهری که شاکله هویت و گفتمان ایران‌شهری را می‌سازد از

نظریه‌های فوکو درباره «تخیل شباهت»، «به رسمیت شناختن دیگری» و «سوء تعبیر» که در تاریخ جنون و نظم/اشیا مطرح شده است، بهره می‌گیریم. او فضای آسایشگاه را شکل شبیه‌سازی شده محیط خانواده می‌داند. وی با اشاره به همسویی دگرذیسی نهادهای اجتماعی و تغییر در چگونگی برخورد با جنون در مراکز اقامت اجباری می‌گوید:

«هرچند جامعه می‌توانست نگهداری بیمار را به خانواده واگذار کند، این امر در مورد دیوانگان صادق نبود؛ زیرا غرابت و غیرانسانی بودن آن‌ها بیش از حد تحمل بود؛ به همین دلیل تیوک به‌طور مصنوعی گرداگرد جنون چیزی شبیه خانواده تشکیل داد که تقلید مضحک این نهاد بود؛ اما از لحاظ روانی وضعیتی واقعی ایجاد می‌کرد. تیوک در آنجا که خانواده‌ای در میان نبود، با استفاده از نشانه‌ها و رفتارها، یک محیط خانوادگی تخیلی به وجود آورد ... تیوک در واقع ساختار اجتماعی خانواده بورژوازی را از متن جامعه جدا کرد [و] آن را به صورت نمادین دوباره در آسایشگاه تشکیل داد» (فوکو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۲۵۰-۲۵۱).

فوکو همین اصل را در کتاب نظم/اشیاء: دیرینه‌شناسی علوم انسانی ذیل عنوان «تخیل شباهت» (Resemblance) مطرح و بر آن تأکید می‌کند (فوکو، ۱۴۰۱ ب، ص. ۱۳۹-۱۴۶). الگوی فوکو که براساس اصل شبیه‌سازی (تقلید) طراحی شده است، با انحراف یکی از ساختارهای اجتماعی از مسیر تاریخی‌اش و فراخوانی و کاربرد نمادین «نشانه‌ها و رفتارها» محیطی تخیلی از ساختار اجتماعی محذوف (خانواده) را در فضایی دیگر (آسایشگاه) بازتولید می‌کند. این سازوکار هنگامی که در فرایند طبیعی‌شدگی قرارگیرد و کارکرد نشانه‌ها و کردارها در فضای تازه بازآفرینی شود، همگونی محیط «ب» با «الف» به‌زیستی نسبتاً پایداری برای کنشگران فضای تازه ایجاد می‌کند.

نویسنده تاریخ جنون در مقدمه اثرش نقل قولی از پاسکال آورده است: «دیوانگی بشر آن‌چنان ضروری است که دیوانه‌نبودن، خود شکل دیگری از دیوانگی است» (به نقل از فوکو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۱). نویسنده، ایده محوری اثرش را از نظر پاسکال برمی‌گیرد و آن را با «به رسمیت شناختن یکدیگر» پیوند می‌زند و این‌گونه گسترش می‌دهد: «تاریخ این شکل دیگر دیوانگی را باید نگاشت؛ شکل دیگری که در آن خرد حاکم انسان همسایه او را محبوس می‌کند و انسان‌ها از طریق این عمل و با واسطه زبان بی‌رحمانه نادیدنی با یکدیگر رابطه برقرار می‌کنند و وجود یکدیگر را به رسمیت می‌شناسند» (فوکو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۱). به این ترتیب، فرآیند «مخالفت‌خوانی» افزون بر نقد و طرد گفتمان متخاصم، در ژرف‌ساخت خود یکی از نشانه‌های «به رسمیت شناختن دیگری» نیز می‌باشد؛ هرچند پیروان برخی گفتمان‌ها آن را تأیید نکنند.

فوکو در تاریخ جنون می‌گوید: «جنون ناب‌ترین و کامل‌ترین شکل سوء تعبیر (quiproquo) است؛ کذب را حقیقت، مرگ را حیات، مرد را زن، امنیت را دختر عاشق و مینوس را قربانی می‌پندارد. به‌علاوه در تولید و توزیع عناصر نمایش نیز جنون ضروری‌ترین نوع سوء تعبیر است؛ زیرا برای نیل به فرجام واقعی به هیچ عنصر خارجی نیاز ندارد. کافی است توهم خود را تا حد حقیقت گسترش دهد» (فوکو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۴۲). او از اصطلاح «سوء تعبیر» برای نشان‌دادن «هسته حقیقتی» استفاده می‌کند که زیر «پوسته‌ای از خطا» پنهان شده است.

از منظر گفتمان ایران‌شهری، نظام‌های نشانه‌ای ایران در دیوان منوچهری، دال‌های شناوری هستند که پیرامون دال مرکزی «ایران» مفصل‌بندی شده‌اند. این نظام‌های نشانه‌ای در پیوند با آثاری است که حامل و ناقل سازه‌های گفتمان ایران‌شهری از دوره پیشاسلامی به عصر اسلامی هستند و این گفتمان را با توجه به جایگاه و نسبتی که با ساختارهای قدرت دارد، بازتولید می‌کند.

به این ترتیب، در گام نخست تحقیق، شبکه نشانه‌های فرهنگ و هویت ایرانی را در قصیده‌ها و مسمط‌های منوچهری بر اساس شاخص‌های تعریف نشانه، در هفت لایه جغرافیای ایرانی (هویت سرزمینی)، اسطوره‌های ایرانی (پهلوانان و شاهان اسطوره‌ای)، پادشاهان ایرانی (شخصیت‌های تاریخی)، جشن‌ها و آیین‌های ایرانی، گاه‌شمار ایرانی، موسیقی ایرانی و رمزگان‌های دیگر طبقه‌بندی کردیم. در گام دیگر، نشان خواهیم داد که این لایه‌ها چگونه پیرامون دال مرکزی ایران شکل گرفته و مفصل‌بندی شده‌اند و پیوندی پویا و انداموار با یکدیگر دارند و به مثابه یک سامانه بینشی یک‌پارچه عمل می‌کنند.

۴. بحث

شاعران و نویسندگان از متن جامعه برآمده و بالیده‌اند و به حکم همزیستی با قشرهای مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، دغدغه‌های متنوعی دارند. تصور اینکه چون شاعرانی در تراز رودکی و منوچهری یا فرخی و عنصری، ملک‌الشعرای دربارهای وقت بوده‌اند و به اقتضای مقام و منصب درباری و قصیده‌هایی که برچسب ستایشی دارند، «بله قربان‌گوی» بی‌چون و چرای ممدوحان بوده‌اند، پندار نادرستی است. اگر قرار باشد داوری درستی از این شخصیت‌های ادبی داشته باشیم، در گام نخست باید تمام آثار ایشان را مدنظر داشت و در گام دیگر، مجموعه «نظام‌های نشانه‌ای» (رمزگان) این آثار را استخراج کرد. پس از این، نوبت طبقه‌بندی و تحلیل رمزگان‌های موجود بر اساس بسامد (فرکانس) حضور آنها در متن است. تفاوتی ندارد که دلیل حضور این نظام‌های نشانه‌ای در متن چیست؛ خواه برآمده از خودآگاه شاعر/نویسنده باشد و عالمانه و آگاهانه آنها را به متن فراخوانده باشد یا تبلور لایه‌های پنهان ناخودآگاه اجتماعی و روانی فرد باشد که بخشی از آن نتیجه دانش زمینه‌ای ایشان از رهگذر بینامتنیت باشد.

با این مقدمه، به سراغ دیوان منوچهری می‌رویم. ستایشگری، طبیعت‌گرایی، عربی‌گرایی و ایرانیت (گفتمان ایران‌شهری)، اضلاع چهارگانه شاخص شخصیت ادبی منوچهری است. در این دیوان ۲۱۶ بیت یافتیم که هرکدام به گونه‌ای نظام نشانه‌ای گفتمان ایران‌شهری را نمایندگی می‌کند. نشانه‌های این گفتمان در دیوان منوچهری ۴۰۲ بار به کار رفته است که ذیل هفت گونه، طبقه‌بندی می‌شوند. جدول زیر، نمودار پراکندگی و شمار این نشانه‌ها است:

۱. جدول رمزگان و شمار نشانه‌های گفتمان ایران‌شهری

رمزگان	توضیحات	شمار
جغرافیای ایرانی	هویت سرزمینی ایران، مناطق و شهرها	۷۹
اسطوره‌های ایرانی	شاهان و پهلوانان اساطیری	۵۷
پادشاهان ایرانی	شخصیت‌های تاریخی	۱۳
جشن‌ها و آیین‌های ایرانی	نوروز، مهرگان، سده، بهمنجبه	۴۶
گاه‌شمار ایرانی	اسامی ماه‌ها و روزها	۷۶
موسیقی ایرانی	ابزارها، آواها و نواها	۱۰۷
رمزگان‌های دیگر	بازی‌ها، مکان‌ها، حیوانات و ...	۱۴

میان بازه زمانی روایت منوچهری و دوران شکوه باستانی ایران، گسستی پارادایمی ایجاد شده است و گفتمان‌های دیگری غالب شده‌اند که اساساً در تضاد با گفتمان ایران‌شهری هستند. سلسله روایان شفاهی و کاتبان اساطیر، تاریخ و فرهنگ ایران باستان هر کدام به نوبه خود کوشیده‌اند تا رشته گفتمان ایران‌شهری عصر اسلامی را به مبدأ و منشأ آن پیوسته نگه دارند و این فاصله را پر کنند. دنباله گفتمان ایران‌شهری به جز ژانر حماسی در دیگر ژانرهای شعر و نشر فارسی ادامه یافت؛ به ویژه در قصیده‌های ستایشی که می‌توان آن را «مرامنامه و آیین‌نامه درباری» نامید.

منوچهری با شبیه‌سازی فضای ایران‌شهر، افزون بر رضایت خاطر مخاطب اولیه (ممدوح)، به لحاظ روانی و معرفت‌شناسی هم، از رهگذر تداعی نظام نشانه‌ها، وضعیتی نسبتاً پایدار و واقعی برای مخاطب ثانویه (توده ایرانیان) ایجاد می‌کند. این مخاطبان ثانویه، شهروندان ایرانی هستند که به لحاظ تاریخی از اعراب مسلمان شکست خورده‌اند و از سرزمینی یک‌پارچه ذیل امپراتوری ساسانی، در بخش‌هایی پاره‌پاره زندگی می‌کنند که امیری عرب یا سلطانی ترک‌نژاد بر ایشان حاکم است که دست‌نشانده خلیفه‌ای از میراث همان شکست تاریخی بزرگ است. برای منوچهری هم مانند دیگر قصیده‌سرایان بزرگ سبک خراسانی، قصیده‌های ستایشی محملی است برای بازنمایی فرّ و فرهنگ ایرانی و نهادینه کردن آیین‌های ملی در شخصیت فرمانروایان وقت. مخاطب شاعر در این سروده‌ها سلطان و وزیر یا امیری است که آگاهی چندانی از آیین‌های ایرانی و آداب آنها ندارد؛ از این رو، شاعر ضمن ستایش‌ها فرصتی می‌یابد و پیام فرهنگی خود را در دل قصیده و ذهن ممدوح می‌کارد و این‌گونه رسالت فرهنگی خویش را به انجام می‌رساند:

بر سماع چنگ او باید نبید خام خورد	میخوش آید خاصه اندر مهرگان بر بانگ چنگ...
مهرگان جشن فریدون است و او را را حرمتست	آذری نو باید و می‌خورندی بی‌آزرنگ
داد جشن مهرگان اسپهبد عادل دهد	آن کجا تنها بکشکنجیر بیاندازد زرنگ...
ای رئیس مهربان این مهرگان خرم گذار	فرّ و فرمان فریدون را تو کن فرهنگ و هنگ

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۹، ۲۰، ۵۱، ۵۲، ۲۱۸، ۲۱۹)

۴-۱. جغرافیای ایرانی (هویت سرزمینی)

در نگاه نخست، این‌گونه به نظر می‌رسد که منوچهری، عناصر گفتمان ایران‌شهری را به عنوان ابزاری برای ستایش ممدوحان خویش به کار برده است؛ اما حقیقت امر این است که او یک کنشگر فرهنگی است که هویت و فرهنگ ملی را میراث ایرانیان و خود را میراث‌دار سرزمین ورجاوند و شاهان باستانی فرهمندی می‌داند که باید به اندازه و سهم خویش از آن پاسداری کند؛ چنانکه در مقام شاعری درباری از عهده‌اش برآمده است.

یکی از تعبیرهای ایران در دیوان منوچهری، اقلیمی است که گستره جغرافیایی آن از مرزهای چین تا حدود مدیترانه گسترده است. ایران در این تعبیر، سرزمینی است که امپراتوری‌های بزرگ و قدرتمندی بر آن فرمانروایی کرده‌اند. منوچهری ایران را به همان یک‌پارچگی پیش از اسلام می‌بیند نه سرزمینی پاره‌پاره با اصطلاح «ایران فرهنگی». در این تعبیر، شاعر سرزمین باستانی ایران را میهن خویش می‌داند و سلاطین زمان خودش را به گونه‌ای با شاهان باستانی ایران می‌پیوندد که انگار مرزهای سرزمینی‌اش همان گستردگی ایران عهد پیشاسلامی را دارد.

فراخوانی نشانه‌های گفتمان ایران‌شهری در عصری که ساختارهای قدرت سیاسی، دینی و آموزشی، خلاف آن حرکت می‌کنند و با کتمان و سرکوب آن می‌کوشند گفتمانی مبتنی بر عناصر سامی و ترکی ایجاد کنند، فضای

شبیه‌سازی شده الگوی فوکو را تداعی می‌کند. طراحان و پیروان گفتمان ایران‌شهری در دوره اسلامی با نمایش عظمت جغرافیای سرزمینی ایران‌شهر، شکوه شاهان و پهلوانان اساطیری و پادشاهان و شخصیت‌های تاریخی سلسله‌های پادشاهی ماد تا ساسانی را به یاد می‌آورد. به رغم آنچه ظاهراً به نظر می‌رسد، نقش ستایشگران و قصیده‌های ستایشی در این فضای شبیه‌سازی شده، بسیار پررنگ است. محیط توصیفی این قصیده‌ها دربار است و مخاطبان سلطان و وزیر و امیر. شاعر ستایشگر، گستردگی قلمرو حاکم زمانش را به جغرافیای سرزمینی ایران‌شهر گره می‌زند؛ حتی گاهی او را جهاننداری هم‌ردیف فریدون می‌داند که گستره امپراتوری را بین فرزندان‌ش تقسیم می‌کند:

توران بدان پسر دهی ایران بدین پسر مشرق بدین قبیله و مغرب بدان تبار...

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۳۲)

شاعر در این بیت، جغرافیای فرهنگی و هویتی امپراتوری فریدون را بازتولید کرده است و با کاربرد تمهیدات بلاغی تلمیح و تشبیه پنهان ممدوح به فریدون، گستردگی قلمرو فرمانروایی و عدالت او را فرا یاد می‌آورد. منوچهری در بیتی دیگر، قلمرو پادشاهی ممدوح را «هفت کشور» معرفی می‌کند و با این مدعا، گستره جغرافیایی ایران را به تصویر می‌کشد. این تصویر، توسعه فرهنگی و تمدنی ایران را نشان می‌دهد. شاعر با این تمهید، احساس تعلق به یک تمدن بزرگ را به مخاطب القا می‌کند:

خرد را اتفاق آن است با توفیق یزدانی که فرمان می‌دهند او را بر این هر هفت کشورها

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۴)

(برای نمونه‌های دیگر^۱، نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۴۸، ۶۵، ۸۱، ۱۸۸، ۱۹۳، ۲۰۰، ۲۱۰)

۴-۲. شخصیت‌های اسطوره‌ای (شاهان و پهلوانان)

پیرو تعبیر منوچهری از ایران به مثابه سرزمینی یک‌پارچه و گسترده، او اشاره می‌کند که این سرزمین یادگار شاهان اساطیری و تاریخی ایران پیشااسلامی است. منوچهری با فراخوانی این شخصیت‌ها به فضای گفتمانی مدنظر، پیوستار گفتمان ایران‌شهری را در اپیستمه (سپهر معرفتی) ایرانیان عهد خویش ادامه می‌دهد. سلطان ترکی که شاعر، او را فریدون زمان می‌نامد، خصلت‌های فریدونی شخصیت او را هم برمی‌شمارد و ویژگی‌های ممتاز شخصیت‌های اساطیری و شاهان تاریخی ایران را به ممدوح تسری می‌دهد: «فریدون‌فر، کیخسرو دل، رستم‌بraz، تهمتن کارزار، رستم‌کمان، گشتاسب‌تیر و سهم اسفندیاری». شاعر، تمام این ویژگی‌ها را در شخصیت ممدوح مجسم می‌کند. شاه را بر مرکبی هم‌شان رخس برمی‌نشانند، گرز و گوپالش را بزرگ‌تر و سنگین‌تر از نمونه‌های مثالی آنها در اساطیر می‌بیند که همراه سرداران و سواران لشکرشکنش به نبرد سلم و تور می‌رود.

این گفتمان در دیوان منوچهری گاهی کارکرد نوستالژیک هم دارد و شاعر با تمسک به نوستالژی، گذشته‌ای شکوهمندتر برای مخاطب ترسیم و حافظه جمعی ایرانیان را بازسازی می‌کند. شاعر از ایران‌شهر، تصویری آرمانی ارائه می‌دهد که خوانندگان را از هر طیفی ترغیب می‌کند و به این فضای گفتمانی فرامی‌خواند؛ حتی

^۱ . در نمونه‌گیری‌های آماری، در برخی از صفحات دیوان، عناصر گفتمان ایران‌شهری بیش از یک بار آمده که برای پرهیز از تکرار، شماره این صفحات فقط یک بار نوشته شده است.

ممدوحان شاعر که اغلب سلاطین غیرایرانی‌ای هستند که پس از ورود به این گفتمان، به جامهٔ فاخر شاهنشاهی ایرانی ملبَس شده‌اند و از آن پشتیبانی می‌کنند. شخصیت‌ها و اسطوره‌های ایران پیشااسلامی در دورهٔ اسلامی استحاله شده‌اند. آنها در پیکر فرمانروایان غیرایرانی حاکم بر ایران، تجسم یافته‌اند و به این صورت به حیات اساطیری خود ادامه می‌دهند؛ مانند این نمونه‌ها:

بنشین خورشیدوار، می خور جمشیدوار فرخ و امیدوار، چون پسر کیقباد
(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۰)
همان سهم او سهم اسفندیاری همان عدل او عدل نوشیروانی...
الا ای رئیس نفیس معظم که گشتاسپ تیری و رستم کمانی
(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۱۸)

(برای نمونه‌های دیگر، نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۳۹، ۴۸، ۵۱، ۵۲، ۶۱، ۷۸، ۸۶، ۹۴، ۱۲۷، ۱۴۳، ۱۶۴، ۱۶۷)
شاید در خوانش نخست، ساده‌انگارانه به نظر برسد که شاعر در وصف سلطان این‌گونه سراید: «کمند رستم دستان نه بس باشد رکاب او/ چنان چون گرز افریدون نه بس مزممار مزارقش» (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۵۵)؛ اما با دقت در نظام‌های نشانه‌ای که شاعر برای نمایش اعتبار و عظمت ممدوح استفاده می‌کند، متوجه می‌شویم که شاخص‌های تشخیص در فرهنگمندی، شجاعت و مهارت در جنگاوری، شخصیت‌هایی هستند که شاعر آنها را از اسطوره‌های ایران باستان فراخوانده و با استعانت از آنها شخصیت ممدوح را برمی‌کشد؛ حتی هنگامی که مانند بیت اخیر، ظاهراً به نظر می‌رسد شاعر با اسطوره‌های ایرانی سرستیز دارد و ممدوح را از آنها بسی برتر می‌داند. برای توضیح بیشتر این رویکرد از مضمون «به رسمیت شناختن دیگری» در فرآیند «مخالف‌خوانی» نظریهٔ میشل فوکو وام می‌گیریم. بر بنیاد این دیدگاه - که در بخش مبانی نظری مقاله آمده است - مخالف‌خوانی، علاوه بر ردّ و طرد گفتمان متخاصم در روساخت کلام، می‌تواند یکی از نشانه‌های به رسمیت شناختن دیگری در ژرف‌ساخت خود نیز باشد (نک. فوکو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۱).

متر و معیار قراردادن یک پدیده، نشان از اعتبار آن به‌مثابه یک الگو است؛ حتی اگر نتیجه‌ای که حاصل می‌شود، ظاهراً وارونه به نظر برسد. قرارگرفتن در مقام الگو - چه نشان برتری باشد و چه گمان فروتری القا کند - الگووارگی و طرحوارهٔ مثالی و نمونه‌ای خود را خواهدداشت؛ همان‌گونه که فوکو در تاریخ جنون از این سازوکار با عنوان «سوء تعبیر» نام می‌برد و می‌گوید: «جنون فعالیت پنهانی حقیقت را زیر پوسته‌ای از خطا مخفی می‌کرد» (۱۴۰۱ الف، ص. ۴۲). نظام‌های نشانه‌ای ایران باستان که منوچهری در دیوانش آورده و آنها را این‌گونه احیا کرده و به حیات فرهنگی ایران فراخوانده است، همین کارکرد را دارند؛ برای نمونه، در همین بیت اخیر از منوچهری، ادعای شاعر این است که رکاب ممدوح بسی بلندتر از کمند رستم است؛ با وجود این در ژرف‌ساخت ادعای مذکور، مهارت و توانایی رستم در شکار و جنگاوری با کمند «شصت خم» مندرج است؛ مهارتی که یکی از تشخیص‌های شخصیت مبارز رستم است. همچنین در بیت «تهمتن‌کارزار» کو بنیزه/ کند سوراخ در گوش تهمتن» (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۶۵) ممدوح شاعر «تهمتن‌کارزار» است؛ یعنی می‌تواند در آوردگاه مبارزه، همانند رستم جنگاوری کند و حتی قوی‌تر از رستم است. منوچهری آگاهانه، این کار را می‌کند. او می‌داند که این کار تنها از عهدهٔ تهمتن، پهلوان ملی ایرانیان، برمی‌آید؛ بنابراین از رستم، یک نمونه و الگوی مثالی می‌سازد تا با تمسک به آن بتواند ممدوح را از میان اقران و همالان برکشد و بر مسندی برتر نهد.

اگر گزاره‌های ستایشی در قصیده‌های مدحی با الگوی فوکو شبیه‌سازی شوند، می‌تواند کذب را به‌صورت حقیقت بازنمایی کند (نک. فوکو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۴۲). تحلیل دیگری از اغراق‌های شاعرانه آنها می‌توان ارائه کرد؛ به‌ویژه هنگامی که ابژه ستایش، ممدوحی است که شاعر او را با شخصیت‌های اسطوره‌ای مانند رستم و اسفندیار و کیخسرو مقایسه می‌کند و بر ایشان بسی برتری می‌دهد. فوکو این فرآیند را با عنوان «تخیل شباهت» مطرح می‌کند؛ گونه‌ای شبیه‌سازی که مبتنی بر انحراف یک ساختار اجتماعی از مسیر اصلی و بازنمایی نمادین آن در فضایی جدید است. در ستایش‌های هنری هم، مراد از کذب، بازنمایی وارونه‌ای است که شاعر را به مقصود می‌رساند؛ خواه آن مراد و مطلوب، بذل و بخشش و کرمی در حد ابر آذاری یا حاتم طائی باشد، یا تقویت روحیه فرمانروا برای جنگاوری و پاسداری از دین و میهن با استعاره «سهم اسفندیاری» و امثال آن.

در این‌که یک بُعد شخصیت ادبی منوچهری، ستایشگری است و می‌کوشد تا ممدوح را از میان اقران و همالانش برکشد و حتی او را بر جایگاهی برتر از قهرمان ملی (رستم) و شخصیت‌های اسطوره‌ای و پادشاهان نام‌آور تاریخ ایران بنشانند، تردیدی نیست. با وجود این، در کنار این روساخت زبانی، ژرف‌ساخت‌های دیگری نیز هست؛ یکی اینکه کارکرد این گزاره‌ها افزون بر برآوردن مقصود فردی شاعر و آنچه که در شخصیت ممدوح می‌جوید، با قرارداد وی در برابر عمل انجام‌شده، او را ناگزیر به رعایت کنشی اخلاقی در حد جایگاهش می‌کند، غرضی اخلاقی و تربیتی نیز هست. دوم اینکه از منظر تعبیر جنون فوکو، دست‌کم تعبیر موازی دیگری نیز وجود دارد که درست در نقطه مقابل خوانش اولیه قرار می‌گیرد؛ به بیان دیگر، کذبی در پوشش حقیقت بازنمایی شده است. نکته سوم آن است که شاعر ستایشگر با فراخوانی مجموعه‌ای از نظام‌های نشانه‌ای ایران پیشاسلامی، شبکه و پیوستاری از عناصر گفتمانی را کنار هم می‌نهد که باهم آیی و برهم‌کنش (مفصل‌بندی) آنها طر حواره ایران فرهنگی و گفتمان ایران‌شهری را بازتولید می‌کند.

۴-۳. پادشاهان ایرانی (شخصیت‌های تاریخی)

منوچهری، دوران غزنوی را به‌صورت آگاهانه با یادآوری پادشاهان ایران قبل از اسلام پیوند می‌زند تا ایران را هم از لحاظ تاریخی و هم فرهنگی به‌عنوان مرکز اقتدار عرضه کند. حضور مداوم این پادشاهان، تأکیدی بر ارجاع به میراث ملی ایران است که تصویری اقتدارگرایانه ایجاد کرده است. حضور این شخصیت‌ها، یکی از عناصر گفتمان مقاومت «خودی» علیه نفوذ فرهنگ «دیگری» است که نماد تمدن و فرهنگ ایرانی است و شاعر از آنها برای القای احساس تعلق و هویت استفاده می‌کند.

در شعر منوچهری، شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی، افزون بر کارکرد زیبایی‌شناسی در تصویرسازی، ابزاری قدرتمند برای بازسازی هویت ایرانی هم هستند. به‌کارگیری شخصیت‌هایی چون انوشیروان، اردشیر، بهرام گور و رستم، گواهی بر آن است که منوچهری فرهنگ قدیم ایرانی را به‌عنوان گفتمانی جایگزین و مقاومتی به تصویر می‌کشد. او در بیت:

همان عدل او عدل نوشیروانی

همان سهم او سهم اسفندیاری

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۱۸)

قدرت و عدالت اسطوره‌ای ایرانی را به‌عنوان الگوهای سیاسی و اخلاقی معرفی می‌کند. فراخوانی اسفندیار (سفیر دین بهی) و انوشیروان (سمبل دادگری) از فضای اساطیری و تاریخ ایران پیش از اسلام به عصر خویش، شاخصی برای توصیف مهابت و عدالت شاهانه است. شاعر در این‌گونه بیت‌ها، شخصیت‌های ایرانی را به‌عنوان معیار و محکی برای رفتار حاکمان غیرایرانیِ زمان خویش تعیین می‌کند و به‌عنوان شاعر و ملازمی درباری، تلویحاً این نکته را به سلطان متذکر می‌شود که اگر می‌خواهی پادشاهی فرهمند و دادگستر باشی، الگوی رفتاری اسفندیار و انوشیروان را سرلوحهٔ خودت قرار بده! ستایش‌های درباری، بیش و پیش از آنکه گزافه‌گویی دربارهٔ شخصیت ممدوح از رهگذر بزرگ‌نمایی‌های ناباورانه برای دریافت پاداش و به دست آوردن جایگاهی برای شاعر باشد، گزارش ویژگی پسندیدهٔ شاهانه‌ای است که پیشتر پذیرش همگانی یافته و سلسلهٔ گویندگانش به اندازه‌ای پرتکرار است که میان گویشوران، زبانزد شده است. یکی از هدف‌های شاعر در این ستایش‌ها، نهادینه کردن کنش‌های شایسته و بایسته در شخصیت فرمانروایان غیرایرانی است.

منوچهری با استفاده از عناصر اسطوره‌ای و تاریخی، معانی مدنظر معاصر را در قالبی قدیمی بازتولید می‌کند. به عبارت دیگر، شاعر، تمثیل فضای آرمانی و ایدئال اکنون خود را در گذشته می‌یابد و با تمسک بدان گذشته، جهان مطلوب خویش را می‌آفریند و توصیف و تعریف می‌کند؛ بنابراین، وقتی منوچهری در بیتی چنین می‌گوید:

پرویز گر ایدون که در ایام تو بودی بودی همه الفاظ تو را جمله مزهزه

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۸۹)

(برای نمونه‌های دیگر، نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۱۸، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۸۳)

شخصیت خسرو پرویز ساسانی را به‌عنوان یک عنصر گفتمانی به‌کار می‌گیرد. با اینکه در نگاه نخست این‌گونه به‌نظر می‌رسد که شاعر، ممدوح را بر خسرو پرویز برتری می‌دهد، پرسشی هم به ذهن متبادر می‌کند که چرا باید شخصیتی از ایران ساسانی فراخوانده شود تا پس از مقایسه با ممدوح در جایگاهی فروتر قرارگیرد. پاسخ در همان مصراع دوم است: پرویز [که خود مظهر بلاغت سخن بود] آفرین‌گوی سخنان تو می‌شد. این نوع کاربرد وارونهٔ تشبیه که از گونه‌های تشبیه تفضیلی است، هنگامی روایی دارد که وجه شبه در مشبه‌به اجلی و اعرف باشد؛ چنانکه قدرت سخنوری در شخصیت «پرویز» این‌گونه است. منوچهری، شخصیتی تاریخی را به‌عنوان عنصری پویا به فضای گفتمانی فراخوانده و او را به‌مثابه منبع الهام و اقتدار فرهنگی به تصویر کشیده است.

۴-۴. جشن‌ها و آیین‌های ایرانی

جشن‌ها در دیوان منوچهری دال‌های شناوری هستند که پیرامون دال مرکزی ایران شکل گرفته‌اند. این جشن‌ها به مناسبت‌های گوناگون در ادبیات فارسی بازنمایی شده است. منوچهری با استفاده از عناصری مانند «مهرگان»، «سده» و «نوروز» فضاهایی را می‌سازد که در آن، فرهنگ ایرانی به‌عنوان یک ساختار نمادین، قدرت خود را تثبیت می‌کند. به این ترتیب، جشن‌ها نه تنها مناسبت‌های لذت‌بخش‌اند، ابزاری برای مقاومت فرهنگی و بازتولید هویت ایرانی هم هستند. برآیند باهم‌آیی و پیوند برخی عناصر در یک فضای مشخص، سازندهٔ شاکلهٔ هویت گفتمانی است. مادامی که این برهم‌کنش در گذر زمان امتداد داشته باشد، گفتمان نیرومند می‌شود و گفتمان‌های غالب و قدرتمند، مرزهای باورپذیر اندیشه و گفتار را تعیین می‌کنند.

۴-۴-۱. مهرگان

در گذشته فرهنگی ایران، جشن‌های مهرگان و سده را به اندازه نوروز گرامی می‌داشتند و آنها را حرمت می‌نهادند و آن‌گونه که امروزه فعل‌های «آمدن» و «رسیدن» برای نوروز استفاده می‌شود، در گذشته برای «سده» و «مهرگان» نیز به کار می‌رفت. یادآوری مهرگان به اندازه‌ای برای منوچهری اهمیت داشته است که مسمطی با عنوان «در تهنیت جشن مهرگان و مدح سلطان مسعود غزنوی» (نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۹۷-۲۰۵) سروده است و در سراسر دیوان نیز به مناسبت‌های مختلف، این جشن ایرانی را بازتولید می‌کند؛ مانند:

آمد خجسته مهرگان جشن بزرگ خسروان نارنج و نار و اقحوان آورد از هر ناحیه

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۹۰)

شاعر در این بیت، گفتمانی از تمدن ایرانی را به تصویر می‌کشد که در آن، جشن مهرگان، پادشاهان پارسی و طبیعت و فرهنگ ایرانی در هم تنیده‌اند. منوچهری با کاربرد کلیدواژه‌های «خسروان»، «مهرگان» و «هر ناحیه» فضایی از هویت ایرانی را زنده نگه می‌دارد. این گذشته‌گرایی، در برابر گفتمان دینی که از بی‌اعتباری اسطوره‌ها یاد می‌کند، یک گفتمان موازی و مقاومتی مطرح می‌کند که در آن بازنمایی «جشن بزرگ خسروان» و قید «هر ناحیه» فقط پژواک یک تصویر از گذشته نیست؛ بلکه ابزاری گفتمانی برای بازسازی هویت ملی و فرهنگی اکنون شاعر است. در شعر منوچهری، نقش‌آفرینی عناصر ملی، یک راهبرد گفتمانی است که هویت ایرانی را بازتولید و بر حرمت‌گذاری آن تأکید می‌کند:

مهرگان جشن فریدونست او را حرمتست آذری نو باید و می‌خوردنی بی‌آذرننگ

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۵۱)

تا وقت مهرگان همه گیتی چو زر بود از آب تیرماهی و از باد مهرگان

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۱۲)

(برای نمونه‌های دیگر، نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۵۰، ۷۱، ۹۰، ۲۱۲)

شاعر، جشن مهرگان را دوره‌ای از تعادل، ثروت و انسجام ترسیم می‌کند. منوچهری این جشن‌ها را در قالب نظام‌های نشانه‌ای به گفتمان ایران‌شهری وارد و هویت ایرانی و سنت‌های فرهنگی را در عصر غزنوی بازتولید و تقویت می‌کند.

۴-۴-۲. بهمنجنه، سده و نوروز

بهمنگان (بهمنجنه) و سده از جشن‌های زمستانی ایرانیان بوده و درآمدی است برای آغاز سال خورشیدی و جشن نوروز. قصیده‌های ستایشی برای منوچهری، محملی مناسب برای بازنمایی جشن‌ها و آیین‌های ایرانی است. شاعر در قصیده «در مدح خواجه احمد» یک بار از «شب یلدا» نام می‌برد (نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۵). او همچنین در قصیده‌ای با عنوان «در منوچهر بن قابوس» دو بار و در قصیده «در مدح شهریار» یک بار به «بهمنجنه» اشاره کرده است (نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۶۸، ۸۶). افزون بر این، با اشاره به جشن سده و با یادآوری اینکه سده یادگار شاهان بزرگی چون فریدون است، ممدوح را به گرامی‌داشت این جشن برمی‌انگیزد

(نک. **منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۱، ۲۱۸، ۲۱۹**). در نگاه شاعرانه منوچهری، جشن سده، طلایه‌دار لشکر نوروز است که در برابر سپاه زمستان صف‌آرایی کرده است و بنگاه سپاه زمستان را غارت می‌کند. او در قصیده زیر، تصویر بالا را این‌گونه ترسیم می‌کند:

بر لشکر زمستان نوروز نامدار	کردست رأی تاختن و قصد کارزار
وینک پیامدست پنجاه روز پیش	جشن سده طلایه نوروز و نوبهار...
نوروز پیش از آن‌که سراپرده زد به در	بالعبت‌ان باغ و عروسان مرغزار
این جشن فرخ سده را چو طلایگان	از پیش خویش بفرستاد کامگار

(**منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۳۰-۳۱**)

او در برابر گفتمان‌های متخاصم، سرزمین، فرهنگ و هویت ایرانی را زنده و بالنده نگه می‌دارد؛ به‌ویژه اینکه آمدن جشن سده را به «احرار» (آزادگان/ ایرانیان) مژده می‌دهد:

آمد ای سید احرار شب جشن سده	شب جشن سده را حرمت بسیار بود
-----------------------------	------------------------------

(**منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۱۸**)

در مجلس احرار سه چیز است و فزون به	وان هر سه شراب است و رباب است و کباب است
------------------------------------	--

(**منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۷**)

همچنین در بیت «نوروز روز خرمی بی‌عدد بود/ روز طواف ساقی خورشید خدّ بود» (**منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۶**) نوروز زمانی برای شادمانی ملی است؛ هنگامه شادی همگانی روزافزونی که اقوام ایرانی را بر گرد دالّ مرکزی ایران می‌چرخاند. نشانه «طواف» در مصراع دوم، حضور «کعبه» را به ذهن متبادر می‌کند. درحقیقت، آن کارکردی که طواف کعبه در موسم حج برای مسلمانان دارد، در این بیت، «نوروز» و «ساقی خورشیدخد» ایفا می‌کنند. به این ترتیب، شاعر دو عنصر گفتمان ایرانی را به فضای شعر فراخوانده است. بر پایه قاعده «جانشینی» ساخت دستوری زبان، نوروز و ساقی به جای موسم حج و کعبه نشسته‌اند و همان کارکرد «شادی» و «گردهمایی» را در فضای گفتمان ملی ایفا می‌کنند. شاعر نشان می‌دهد که عناصری از گفتمان ملی هستند که قابلیت راهبردی دارند و می‌توانند پیروان گفتمان را گرد دالّ مرکزی ایران جمع‌کنند؛ کارکردی معنوی که سازنده ساختاری یک‌پارچه در سطح کلان است. منوچهری به بهانه ستایش خواجه ابوالحسن، خواجه ابوالقاسم کثیر و ملک محمد قصری، قصیده‌های سه‌گانه‌ای با عنوان‌های در وصف و تهنیت نوروز سروده است (نک. **منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۹، ۳۴، ۱۰۸**). گرامی‌داشت نوروز و آیین‌های مرتبط با آن به‌صورت پراکنده در جای جای دیوان هم هست (نک. **منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲، ۳۰، ۳۱، ۴۳، ۵۹، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۲۷، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۸۴**).

این نوع تصویرسازی، جایگاه جشن را از حد یک مناسبت فراتر می‌برد و آن را به یک فضای نمادین و تمدنی تبدیل می‌کند. جشن‌ها به‌عنوان رویدادی گفتمانی می‌توانند به‌عنوان کنشی آیینی برای بازتولید قدرت فرهنگی و بازسازی هویت جمعی به‌کار گرفته شوند. منوچهری، برگزاری جشن‌ها را بستری برای همگرایی فرهنگ ملی می‌داند و با این کار، آنها را به‌مثابه کنشی سیاسی و فرهنگی به کار می‌گیرد؛ فضایی که در آن، توان فرهنگی توده مردم می‌تواند ساختار مناسبات قدرت را تغییر دهد.

۴-۵. گاه‌شمار ایرانی

نشانه‌های گاه‌شمار ایرانی در دیوان منوچهری، عناصری معنا ساز هستند که افزون بر اشاره به زمان مشخص، هویت فرهنگی و گفتمان ایران‌شهری را بازنمایی می‌کنند. رمزگان «فروردین»، «اردیبهشت»، «آبان»، «آذر»، «مهر»، «دی» و «اورمزد» علاوه بر اینکه بر واحدهای زمانی خاصی دلالت دارند، به‌مثابه نمادهایی از فرهنگ، طبیعت، و آیین زرتشتی و ایرانی هم کنشگری می‌کنند. منوچهری با کاربرد نام ماه‌ها و روزهای ایرانی، این نشانه‌ها را در خدمت تصویرسازی فصل‌ها، طبیعت، جشن‌ها و هویت فرهنگی قرار داده است.

این نشانه‌ها در گفتمان ایران‌شهری، به‌مثابه سمبل‌های فرهنگی، اسطوره‌ای و اخلاقی عمل می‌کنند؛ به‌طور مثال، در بیت «باز دگر باره مهر ماه در آمد/ جشن فریدون آتیین بدر آمد» (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۶۴) با اشاره به «جشن فریدون» علاوه بر ارج نهادن به اسطوره‌های ایرانی، گفتمان ایران‌شهری را هم تقویت می‌کند. منوچهری با این کار، فرهنگ ملی و میراث ایرانی را در شعر فارسی عصر اسلامی ماندگار و تقویت می‌کند.

در دیوان منوچهری، نشانه‌های گاه‌شماری ایرانی، تعبیری چون شکوه طبیعت، چرخه زندگی و پیوند با جشن‌ها و آیین‌های باستانی ایران اشاره دارند؛ برای نمونه، در مصراع «ماه فروردین بگل چم، ماه دی بر بادرنگ» (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۸۸) «فروردین» نشانه‌ای از بهار، نوشدن و حیات است که با گل و طبیعت گره خورده است؛ درحالی‌که «دی» با زمستان مرتبط است. این تضاد نشانه‌ای، به بازنمایی چرخه طبیعت و نظم کیهانی در فرهنگ ایران‌شهری اشاره دارد که در آن هر ماه و روز با ویژگی‌های خاص طبیعی و آیینی تعریف می‌شود. همچنین، اشاره به «مهرگان» و «نوروز» به‌عنوان جشن‌های باستانی، نشانه‌هایی از تداوم سنت‌های ایرانی و پیوند با اسطوره‌های ملی هستند. این نشانه‌ها در بافت شعری منوچهری، هویت ملی ایرانی را تقویت و با ارجاع به آیین‌های پیشااسلامی، گفتمان ایران‌شهری را که بر پیوند انسان و طبیعت استوار است، بازتولید می‌کند (نک. منوچهری، ۱۳۸۸، ص. ۲۷، ۶۳، ۷۹، ۸۶، ۹۰، ۹۵، ۱۱۶، ۱۳۰، ۱۵۶، ۱۶۴، ۱۷۱، ۱۸۶، ۲۲۰).

۴-۶. موسیقی ایرانی (ابزارها، آواها و نواها)

این بخش از نوشتار، شاکله گفتمان ایران‌شهری را در لایه‌های پنهان عناصر موسیقی ایرانی در دیوان منوچهری واکاوی می‌کند. این مجموعه، متشکل از ابزارها، آواها و نواهای موسیقی ایرانی است که در کنار هم و در مفصل‌بندی با دیگر عناصر فرهنگ ملی، سازنده ساختار گفتمان ایران‌شهری در این دیوان است. حضور عناصر موسیقایی در شعر منوچهری چهار گونه کاربرد دارد. نخست اینکه به‌مثابه نظامی نشانه‌ای از مقاومت فرهنگی به‌کار رفته است. این وصف‌ها، نه صرفاً توصیف زیبایی‌شناختی، نوعی مفصل‌بندی گفتمانی است که موسیقی ایرانی را به گره‌گاه هویت فرهنگی تبدیل می‌کند. منوچهری با برجسته‌سازی اصطلاحات موسیقایی خاص ایرانی مانند «خسروانی، خم‌خسرو، شیشم، قالوس» و پیوند آن با مضامین پیش از اسلام، در حال ایجاد یک مضمون گفتمانی است که تداوم فرهنگی ایران را در برابر گسست‌های تاریخی بازتولید می‌کند. این رویکرد، موسیقی را از حوزه هنر محض به عرصه مبارزه گفتمانی منتقل می‌کند.

دومین کارکرد، اجرای موسیقی به‌مثابه کنشی سیاسی است. بیت‌هایی از دیوان منوچهری نشان می‌دهد که شاعر به جای توصیف منفعلانه موسیقی، بر اجرای آن تأکید دارد. به بیان دیگر، موسیقی نزد منوچهری، کنشی

سیاسی - فرهنگی است. این «بدنمندی» و اجرای موسیقی، آن را به عملی مقاومتی تبدیل می‌کند که در فضای عمومی (بزم) ظهور می‌یابد.

کارکرد سوم، پیوند موسیقی با طبیعت ایرانی است. در برخی بیت‌ها شاهد نوعی «طبیعت‌گرایی گفتمانی» هستیم؛ به گونه‌ای که موسیقی ایرانی را نه محصول فرهنگ، بلکه امتداد طبیعی محیط ایرانی می‌نمایاند. این پیوند هوشمندانه، موسیقی ایرانی را به گونه‌ای نشان می‌دهد که در جغرافیا و طبیعت ایران ریشه دارد:

بر بید عندلیب زند باغ شهریار بر سرو زندواف زند تخت‌اردشیر

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۳۴)

این زند بر چنگ‌های سغدیان پالیزبان وان زند بر نای‌های لوریان آزادوار

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۸)

شاعر در بیت اخیر، تنوع منطقه‌ای و فرهنگی موسیقی ایرانی را نشان می‌دهد. منوچهری «چنگ سغدیان» و «نای لوریان» را به‌عنوان نمادهایی از فرهنگ محلی و منطقه‌ای ایرانی به تصویر می‌کشد. او موسیقی را به‌عنوان تجربه‌ای معنوی و فرهنگی معرفی می‌کند؛ کوششی برای ساخت «گفتمان موسیقایی چندفرهنگی» در قلمرو ایران بزرگ. او با اشاره به جغرافیای فرهنگی موسیقی، پیوند سازها را با هویت سرزمینی گره می‌زند. این توصیفات نوعی «نقشه‌برداری فرهنگی» است که قلمرو ایران را نه براساس مرزهای سیاسی، بلکه از طریق اشتراکات فرهنگ موسیقی تعریف می‌کند. اصطلاحاتی چون «پالیزوان» و «آزادوار» که به شیوه‌های اجرای موسیقی اشاره دارند، نشانگر تلاش برای حفظ تنوع محلی در چارچوب یک هویت فراگیر ایرانی است. این استراتژی گفتمانی، موسیقی را به رسانه‌ای برای بیان ایده «ایران فرهنگی» تبدیل می‌کند که فراتر از حکومت‌های وقت معنا می‌یابد.

چهارمین مورد، کارکرد موسیقی به‌مثابه دستگاه حافظه جمعی است. این راهبرد گفتمانی، موسیقی را از سطح سرگرمی به سطح یک کنش فرهنگی ارتقا می‌دهد که مسئولیت حفظ پیوندهای تاریخی را بر عهده دارد. از این منظر، توصیف منوچهری از موسیقی را می‌توان نوعی «بایگانی زنده» از هویت ایرانی دانست. تأکید بر اجرای موسیقی در مناسبت‌های خاص مانند مهرگان نیز نشانگر تلاش برای نهادینه‌کردن این حافظه جمعی در چارچوب تقویم فرهنگی ایران است. (برای نمونه‌های دیگر از کاربردهای موسیقی، نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱، ۱۹، ۲۲، ۲۳، ۳۴، ۴۰، ۵۳، ۵۶، ۶۷، ۶۹، ۸۰، ۸۷، ۱۱۳، ۱۲۷، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۶۲، ۱۷۴، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۸، ۲۱۴، ۲۲۳).

۴-۷. رمزگان‌های دیگر

منظور از رمزگان‌های دیگر، نشانه‌های کم‌تکرار و پراکنده‌ای هستند که نمی‌توان آنها را ذیل گونه‌های دیگری تعریف و طبقه‌بندی کرد. این مجموعه از نظام نشانه‌ای در دیوان منوچهری مشتمل بر زبان فارسی، طبیعت ایرانی، بازی‌ها (چوگان و نرد)، مکان‌ها، حیوانات خاص (رخش و شب‌دیز)، ارژنگ‌دیو، پور پشنگ و چند مورد دیگر است. این رمزگان‌ها در نظر منوچهری، کدهای پراکنده‌ای هستند که در دیوان شاعر منتشر شده‌اند. گویی با وجود سلطه گفتمان‌های دینی و سیاسی که دال مرکزی آنها اسلام و سلاطین ترک‌نژاد بودند، ایرانیان اجازه بیان مستقیم و پشتیبانی از گزاره‌های گفتمان ایران‌شهری را نداشتند؛ از این رو، این محدودیت‌ها موجب شد تا شاعران رویکردشان را تغییر دهند و عناصر گفتمان ایران‌شهری را لابه‌لای سروده‌هایشان تعبیه کنند تا به اتهام برجسپ ایران‌گرایی، فرجامی چون فردوسی نداشته باشند و در حاشیه امنیت و پشتیبانی دربارهای وقت زندگی کنند.

شاعرانی چون منوچهری از پایه و ارزش عناصر گفتمان ملی آگاه بودند و آگاهانه می‌کوشیدند تا آنها را به صورت کدهای نوشتاری در آثارشان بازنمایی و بازتولید کنند. هنگامی که این رویکرد هوشمندانه را بپذیریم، راز کدگذاری‌های هنرمندانه شاعر آشکار می‌شود و متوجه خواهیم شد که شاعر، آگاهانه سلطان ترک‌نژادی را بر مرکبی ایرانی (رخش / شب‌دیز) می‌نشانند یا او را به مسابقه‌ای ایرانی (چوگان‌بازی) وارد می‌کند: «ز رستان مشک‌فشان جام‌ستان بوسه‌بگیر / باده‌خور، لاله‌سپر، صیدشکر، چوگان‌باز» (منوچهری، ۱۳۸۸، ص. ۴۰). در جای دیگری فلک را به «تخته نرد» مانند می‌کند: «فلک همچو پیروزه‌گون تخته نردی ...» (منوچهری، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۲) و در بیتی دیگر نقل قولی دارد که پیامی از زرتشت پیامبر را دریافت کرده است: «گفت کم دوش پیام آمده از زردشت ...» (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۰۲) و در جایی دیگر تلمیحی دارد به حدیثی منسوب به پیامبر (ص) که فرموده‌اند: «وُلِدْتُ فِي زَمَنِ الْمَلِكِ الْعَادِلِ أَنْوَشِيروان» و آن بیت این است: «همی‌نازد بعهد میرمسعود / چو پیغمبر به نوشروان عادل» (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۵۷) در برخی بیت‌ها نیز اشارات و تلمیحاتی اساطیری به داستان «کیومرث، بیژن و منیژه، بهمن اسفندیار و ارژنگمانی» دارد. (منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۲۱، ۶۲، ۶۵، ۱۳۳؛ برای نمونه‌های دیگر، نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۴۲، ۵۲، ۷۶، ۱۳۶، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۲۰). این پسندیدگی‌های شاعرانه هرچند متأثر از ضلع بینامتنیت در مثلث آفرینش ادبی باشد، در ژرف‌ساخت خود حامل پیام ارزنده‌ای است که مقوم گفتمان ایران‌شهری است. اهمیت‌دادن به جایگاه زبان فارسی و تصویرسازی‌های برگرفته از عناصر طبیعت ایران، دو گونه مهم از رمزگان‌های دیگر است.

۲-۷-۱. زبان فارسی

هرچند عربی‌گرایی یکی از ابعاد برجسته سروده‌های منوچهری است (نک. زرقانی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱۸)، زبان پایه سروده‌ها فارسی است و شاعر آن را به‌عنوان زبان ملی و یکی از جلوه‌های هویت ایرانی ارج می‌نهد و در برابر زبان عربی برمی‌کشد:

«اما صحا» بتازیست و من همی بپارسی کنم اما صحای او

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۸۵)

این بیت یکی از مهم‌ترین اظهارات هویت‌یابی زبانی منوچهری است. شاعر به روشنی اعلام می‌کند که عربی (تازی)، زبان مردم دیگر است؛ اما او به فارسی می‌سراید. منوچهری در این بیت نه تنها از زبان فارسی دفاع می‌کند، آن را به‌عنوان نمادی از خودی و هویت ایرانی معرفی می‌کند؛ رویکردی که با گفتمان احیای زبان فارسی و هویت ایرانی در دوره سامانی و غزنوی همخوانی دارد.

منوچهری دامغانی، در دوره‌ای که زبان عربی با پشتوانه دینی و سیاسی، جایگاه ویژه‌ای در ساختارهای قدرت اسلامی داشت، بر اهمیت راهبردی زبان فارسی به‌عنوان نماد اصیل هویت ایرانی تأکید دارد و با به کار بردن واژگان ایرانی و پیروی از ساخت دستوری زبان فارسی در برابر هجمه زبان عربی می‌ایستد. این رویکرد، نشان از آگاهی شاعر از جایگاه زبان در بازتولید و پایداری هویت ملی دارد و منوچهری را در ردیف شاعرانی می‌نهد که در دوره‌های مختلف تاریخی، زبان فارسی را به‌عنوان نمادی از خودی و هویت ایرانی معرفی کرده‌اند (نک. منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۷۳، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۳۸، ۱۸۶، ۱۸۷).

۲-۷-۲. طبیعت‌گرایی و تصویرگری ایرانی

شاعر به‌صورت فراوان از عناصر طبیعت ایرانی استفاده می‌کند. این تصاویر نه تنها زیبایی شعر را افزایش می‌دهند، وابستگی سرزمینی و فرهنگی را هم بازنمایی می‌کند. در شعر منوچهری طبیعت، فضایی معنوی و تمدنی است که در آن هویت ایرانی شکل می‌گیرد. شاعر با استفاده از تصاویر طبیعت، فرهنگ، تاریخ و موسیقی ایرانی را در کنار هم می‌آورد و نشان می‌دهد که طبیعت و موسیقی ارتباط مستقیمی با هویت فرهنگی و اجتماعی دارند. به بیان دیگر، طبیعت، افزون بر اینکه فضایی فیزیکی است، زمینه‌ای هم برای تعامل فرهنگی و هنری است و شاعر می‌کوشد تا از این راه هویت ایرانی را به مخاطب منتقل می‌کند.

بر گل‌تر عندلیب گنج فریدون زده است لشکر چین در بهار خیمه به هامون زده است

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۸۰)

منوچهری از واژه‌ها و تصاویری استفاده می‌کند که تنها در فرهنگ ایرانی معنا می‌یابند؛ از جمله پیوند «گل‌تر» و «عندلیب» با «گنج فریدون». این عناصر، هم تمهیداتی زیبایی‌شناختی هستند و هم نمادهایی از هویت ملی و فرهنگ عامه ایرانی. این تصویرسازی‌ها نشان از آشنایی عمیق شاعر با اثر مرکب اسطوره و طبیعت در گفتمان‌سازی دارد. به این ترتیب، منوچهری طبیعت را نه فقط به‌عنوان زمینه زیبایی، به‌عنوان نمادی از اصالت خودی و بستری برای هویت‌یابی فرهنگی و تمدنی معرفی می‌کند.

وقت سحرگه چکاو خوش بزند در تکاو ساعتکی گنج‌گاو ساعتکی گنج باد

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۹)

او در بیت‌های مختلف، ارتباط مستقیمی میان فصل‌ها، جشن‌ها و تصاویر طبیعی برقرار می‌کند و نشان می‌دهد که طبیعت در جشن‌های ملی ایرانی نقش مهمی دارد. در بیت زیر، گل سوری و باده سوری، نمونه‌ای از ارتباط عمیق بین طبیعت و جشن ملی نوروز هستند:

آمد نوروز ماه با گل سوری به هم باده سوری بگیر بر گل سوری بچم

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۵۹)

در بیت دیگر نیز به‌خوبی نشان می‌دهد طبیعت، یک ساختار فرهنگی و هنری است که با موسیقی درهم‌تنیده است:

بر سبزه بهار نشینی و مطربت بر سبزه بهار زند سبزه بهار^۲

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۳۲)

منوچهری با این نوع تصویرسازی، طبیعت را به‌عنوان فضایی زنده و فعال در تمدن ایرانی به تصویر می‌کشد و نشان می‌دهد طبیعت در شعر او، بیرون از سیطره طبیعت‌گرایی عربی است و ریشه در فرهنگ ایرانی دارد و می‌کوشد در فرهنگ ایرانی، بهشت برتر دیگری بیافریند؛ چنانکه در بیت زیر اردیبهشت‌ماه ایرانی را «بهشت برین» می‌نامد:

سوسن کافور بوی گلبن گوهر فروش و ز مه اردیبهشت کرده بهشت برین

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۱۷۸)

۲. سبزه بهار / سبزه بهار، نام نوایی در موسیقی ایرانی بوده است.

۵. نتیجه‌گیری

تحلیل نشانه‌های ایران‌شهری در دیوان منوچهری نشان می‌دهد که او از این گفتمان به‌عنوان ابزاری برای مضمون‌آفرینی، بازنمایی فرهنگی و بازتولید هویت ملی استفاده می‌کند. شاعر با ترسیم جغرافیای ایران پیشااسلامی، احساس هویت سرزمینی باشکوهی را به مخاطب منتقل می‌کند و با فراخوانی عناصر فرهنگ ملی به این گستره سرزمینی و مفصل‌بندی آنها با یکدیگر، تصویری یک‌پارچه با جلوه‌های متنوع از ایران ارائه می‌دهد و می‌کوشد تا در عصر تراحم و تخاصم گفتمان‌های رقیب، گفتمان ایران‌شهری را بازتولید کند. او همچنین با پیوند سلاطین عصر خویش به شاهان اسطوره‌ای و تاریخی ایران قبل از اسلام به سلطنت آنها مشروعیت می‌بخشد و از آنها محبوبیتی در دل توده ایرانیان می‌نهد. همچنین بازنمایی جشن‌ها و آیین‌های ایرانی در شعر او، تنها گزارشی خام از مناسبت‌های لذت‌بخش نیست؛ بلکه قصد او طراحی تقویمی فرهنگی در فضای گفتمان ملی است که هویت ایرانی را تقویت می‌کند. حضور شخصیت‌هایی چون فریدون، رستم، انوشیروان و بهرام گور نیز نه تنها الگوهایی شاهانه و پهلوانی، نمادهایی از جلوه‌های تمدنی و فرهنگ ایرانی است. همچنین، استفاده پیوسته از عناصر موسیقی در شعر منوچهری، نشان از احیای فرهنگ موسیقایی ایرانی دارد. او همچنین موسیقی ایرانی را با عناصری از طبیعت اقلیمی ایران پیوند می‌دهد. این نوع تصویرسازی، طبیعت را بستری فرهنگی و تمدنی معرفی می‌کند. منوچهری آشکارا از زبان فارسی به‌عنوان نمادی از خودی و هویت ملی دفاع می‌کند؛ این رویکرد، وی را در ردیف شاعرانی قرار می‌دهد که در دوره‌های مختلف، زبان فارسی را به‌عنوان ابزاری برای پایداری و احیای هویت ایرانی به کار گرفته‌اند. او با تکیه بر حافظه فرهنگ ملی، نقش برجسته‌ای در احیای هویت ایرانی در دوره غزنوی ایفا کرده است؛ به این اعتبار منوچهری را می‌توان از پیشروان گفتمان ایران‌شهری در قصیده‌های ستایشی معرفی کرد.

تحلیل گفتمان انتقادی دیوان منوچهری، مؤید آن است که او با بهره‌گیری هوشمندانه از اساطیر، تاریخ و جغرافیای پیشااسلامی، گفتمان ایران‌شهری را به شیوه‌ای نظام‌مند بازتولید کرده است. این فرآیند، در بستر تاریخی مواجهه فرهنگی ایران با جهان اسلام، کارکردهایی چندلایه و راهبردی دارد. دو کارکرد نخست آن، معطوف به احیا و تثبیت هویت جمعی است؛ بدین ترتیب که از یک سو، با ارجاع مکرر به مفاخر و سنت‌های فرهنگی، به احیای گفتمان هویت ملی ایرانی می‌پردازد و از سوی دیگر، با ترسیم نمادین نقشه «ایران فرهنگی» و تأکید بر پیوند ناگسستنی مردم با سرزمین، پیرنگ هویت سرزمینی را طراحی و تداوم می‌بخشد. در سطحی کاربردی‌تر، منوچهری با آراستن ممدوحان به فضایل اخلاقی و آداب نیاکان ایرانی، در پی نهادینه‌سازی کنش‌های سیاسی شایسته و مبتنی بر الگوی فرمانروایی ایران‌شهری است. این استفاده اقناعی از گفتمان، در حقیقت ابزاری برای تربیت اخلاقی و سیاسی حاکمان عصر محسوب می‌شود. در سویی دیگر، این بازتولید گفتمانی، از زبان فارسی به‌عنوان ستون اصلی هویت «خودی» در برابر «دیگری» پشتیبانی می‌کند و در برابر هیجانه زبان عربی و ورود لغات ترکی، با کاربست ظرفیت‌های زبانی و ادبی، به صیانت از این میراث فرهنگی می‌پردازد.

بازتولید گفتمان ایران‌شهری در آثار ادبی، یکی از مهم‌ترین عوامل ماندگاری فرهنگ و هویت ملی به شمار می‌رود و ایرانیان در گذر تاریخ با تمسک به آنها توانسته‌اند یک‌پارچگی خود را در گذار از عقبه‌های دشوار برخوردها، تراحم

و تخاصم گفتمانی حفظ کنند. این آثار می‌توانند گوشه‌هایی تار و مبهم از حافظه جمعی ایرانیان را روشن کنند و به این پرسش مهم پاسخ دهند که با وجود فرمانروایی بیگانگان بر ایران و تضادها و تناقض‌های فرهنگی بسیار، ایرانیان چگونه توانستند عناصر کلیدی هویت و فرهنگ ملی خویش را استوار و پایدار نگه دارند.

منابع

- پرگاری، صالح، محمدی، حسین، و جعفری، محسن (۱۳۹۷). هویت ایرانی در آثار منظوم عصر سلجوقی. *مطالعات ملی*، ۱۹ (۷۶)، ۲۱-۳۶. https://www.rjnsq.ir/article_95421.html?lang=fa
- دروذگریان، فرهاد (۱۳۸۳). نوروز، مهرگان، سده، بهمن‌جبه و اساطیر باستانی در شعر منوچهری. *پیک نور*، (۷)، ۱۰۸-۱۱۹. <http://noo.rs/qQXNp>
- دولت‌شاه، دولت‌شاه بن بختیشاه (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء* (ادوارد گرانویل براون، مصحح). انتشارات اساطیر.
- زرقانی، سید مهدی (۱۳۸۸). *تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی: تطور و دگردیسی ژانرها تا میانه سده پنجم به انضمام نظریه تاریخ ادبیات*. انتشارات سخن.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۱). *منوچهری شاعر طبیعت*. یغما، (۸)، ۵۰۳-۵۰۷.
- <https://ensani.ir/fa/article/278858>
- صفاء، ذبیح‌الله (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی* (ج. ۱). انتشارات فردوس.
- صفوی، کورش (۱۳۹۶). *تعبیر متن*. نشر علمی.
- عوفی، محمد بن محمد (۱۳۶۱). *تذکره لباب الالباب* (ادوارد گرانویل براون، مصحح؛ مقدمه و تعلیقات از محمد بن عبد الوهاب قزوینی؛ به کوشش محمد عباسی، ۲ ج). کتاب‌فروشی فخر رازی.
- فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۴۰۳ الف). *هویت ایران‌شهری رودکی سمرقندی*. سمرقند، ۵ (۶)، ۱-۱۶.
- فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۴۰۳ ب). *قطران تبریزی و بازپروزی هویت ایرانی در آذربایجان*. *دوفصلنامه آینه میراث*، ۲۲ (۱)، ۱۰۹-۱۲۸. <https://B2n.ir/rk1895>
- فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۴۰۴). *نوروز در چکامه‌های درباری*. بخارا، ۳۰ (۱۶۷)، ۱۱۹-۱۳۵.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2294529>
- فلاح، مرتضی (۱۳۸۷). *نقش زبان فارسی در گسترش هویت ملی و فرهنگی ایران*. *مطالعات ملی*، ۹ (۳۴)، ۳-۳۰. https://www.rjnsq.ir/article_99744.html
- فوکو، میشل (۱۴۰۱ الف). *تاریخ جنون* (فاطمه ولیانی، مترجم). انتشارات هرمس.
- فوکو، میشل (۱۴۰۱ ب). *نظم‌اشیا: دیرینه‌شناسی علوم انسانی* (یحیی امامی، مترجم). پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فولادی، محمد و ابراهیمی، منصور (۱۳۸۹). *تحلیل آماری بازتاب عناصر طبیعت (گیاهان و جانوران) در اشعار عنصری و مقایسه آن با اشعار منوچهری*. *پژوهش‌های ادبی*، ۷ (۲۹)، ۱۱۱-۱۳۲.
- https://lire.modares.ac.ir/article_23669.html
- لولوی، کیوان (۱۳۷۸). *منوچهری دامغانی، شاعر طبیعت (در احوال، اوصاف، ابداعات و قوت‌ها و ضعف‌های شعری وی)*. *نامه پارسی*، (۱۲)، ۹۶-۱۰۵. <https://ensani.ir/fa/article/87347>

ملاح، حسین‌علی (۱۳۴۵). منوچهری دامغانی و موسیقی. موسیقی، (۱۰۶)، ۶۱-۹۱.

<https://ensani.ir/fa/article/268562>

منوچهری، احمد بن قوص (۱۳۳۸). دیوان منوچهری دامغانی (به کوشش محمد دبیرسیاقي). انتشارات کتاب‌فروشی زوآر.

نظامی، احمد بن عمر (۱۳۸۵). چهار مقاله (محمد قزوینی، مصحح، تصحیح مجدد و شرح گزارش: رضا انزابی‌نژاد و سعید قره‌بگلو). انتشارات جامی.

ولایتی، الهام (۱۳۹۶). بررسی جشن‌های تاریخی ایران با تکیه بر نوروز، مهرگان و سده. تاریخ‌نامه خوارزمی، (۱۵)، ۱۴۸-۱۶۱. <https://ensani.ir/fa/article/370762>

یاحقی، محمدجعفر، و فرزاد، عبدالحسین (۱۳۹۴). تاریخ ادبیات ایران و جهان. شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

References

- Awfi, M. (1982). *Tazkirat-e Lobab al-Albab* (E. G. Browne, Ed.; Introduction & Notes by Mohammad ibn Abd al-Wahhab Qazvini; Compiled by M. Abbasi; Vols. 1-2). Fakhr Razi Bookstore. [In Persian]
- Dawlatshah bin Baktishah. (2003). *Tazkirat al-Shu'ara* (E. G. Browne, Ed.). Mythology. [In Persian]
- Doroudgarian, F. (2004). Nowruz, Mehregan, Sadeh, Bahmanjaneh and Ancient Myths in the Poetry of Manuchehri. *Messenger of Light*, (7), 108-119. <http://noo.rs/qQXNp> [In Persian]
- Fallah, M. (2008). The Role of the Persian Language in the Expansion of Iran's National and Cultural Identity. *Journal of National Studies*, 9(34), 3-30. https://www.rjnsq.ir/article_99744.html [In Persian]
- Fotouhi Roudmajani, M. (2024a). The Iranshahri Identity of Rudaki of Samarqand. *Samarqand*, 5(6), 1-16. [In Persian]
- Fotouhi Roudmajani, M. (2024b). Qatran-e Tabrizi and the Revitalization of Iranian Identity in Azerbaijan. *Heritage Mirror*, 22(1), 109-128. <https://B2n.ir/rk1895> [In Persian]
- Fotouhi Roudmajani, M. (2025). Nowruz in courtly odes. *Bukhara Magazine*, 30(167), 119-135. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2294529> [In Persian]
- Foucault, M. (2022a). *History of madness* (F. Valiani, Trans.). Hermes. [In Persian]
- Foucault, M. (2022b). *The order of things: An archaeology of the human sciences* (Y. Emami, Trans.). Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Fouladi, M., & Ebrahimi, M. (2010). Statistical analysis of the reflection of natural elements (plants and animals) in the poems of Onsoni and its comparison with the poems of Manuchehri. *Literary Researchs*, 7(29), 111-132. https://lire.modares.ac.ir/article_23669.html [In Persian]
- Loloui, K. (1999). Manuchehri Damghani, the poet of nature (on his life, attributes, innovations, and poetic strengths and weaknesses). *Persian letter*, (12), 96-105. <https://ensani.ir/fa/article/87347> [In Persian]
- Mallah, H. (1966). Manuchehri Damghani and Music. *Music*, (106), 61-91. <https://ensani.ir/fa/article/268562> [In Persian]
- Manuchehri-e Damghani, A. (1959). *Divan-e Manuchehri-e Damghani* (M. Dabirsiyaqi, Ed.). Zovvar Bookstore Publications. [In Persian]
- Nizami 'Aruzi, A. (2006). *Chehar maqaleh* (M. Qazvini, Ed.; Revised by Reza Anzabinejad & Saeid Gharebaglou). Jami. [In Persian]
- Pargari, S., Mohammadi, H., & Jafari, M. (2018). Iranian Identity in the Poetic Works of the Seljuk Era. *Journal of National Studies*, 19(76), 21-36. https://www.rjnsq.ir/article_95421.html?lang=fa [In Persian]
- Safa, Z. (2010). *History of literature in Iran and in the realm of the persian language* (Vol. 1). Ferdows. [In Persian]

- Safavi, K. (2017). *Text interpretation*. Scientific Publication. [In Persian]
- Velayati, E. (2017). A study of Iran's historical festivals with emphasis on nowruz, mehregan, and sadeh. *Khwarizmi's Historiography*, 5(15), 148-161. <https://ensani.ir/fa/article/370762> [In Persian]
- Yahaghi, M., & Farzad, A. (2015). *History of Iranian and World Literature*. Iranian Textbook Printing and Publishing Company. [In Persian]
- Zarqani, S. M. (2009). *the literary history of Iran and the realm of the persian language: The evolution and transformation of genres until the mid-fifth century, along with a theory of literary history*. Sokhan. [In Persian]
- Zarrinkub, A. (1952). Manuchehri, the Poet of Nature. *Yaghma*, (8), 503-507. <https://ensani.ir/fa/article/278858> [In Persian]